

Helmut Hundsichler

Pavel Santonino v Sloveniji (1486 in 1487) Stvarnost in mentaliteta v potopisu iz pozne gotike

V svojem nemškem prevodu iz leta 1948 je Rudolf Egger menil, da bodo »Popotni dnevniki« Pavla Santonina »navdihnili še mnogo samostojnih znanstvenih del«.¹ Tej napovedi lahko med tem pritrdimo iz več razlogov: prvič so mnoga tematska področja »Popotnih dnevnikov« vsebinsko dovolj bogata za samostojne publikacije.² Drugič v »Popotnih dnevnikih« lahko najdemo tudi številne razkrojane podatke, ki predstavljajo majhne, a nepogrešljive zidake pri obravnavanju določenih vprašanj.³ Tretjič so Santoninovi »Popotni dnevniki« – kot celota – v kulturni zgodovini evropskega poznega srednjega veka tako edinstven dokument, da znanost glede »službenih poti« v takratnem času oziroma glede »poročil očividcev« o naših regijah ne razpolaga z nobenim boljšim dokumentom.⁴ Poleg tega v zadnjem času vse bolj prodirajo v ospredje prav posebne raziskovalne potrebe: tako bi bilo na primer potrebno nadoknaditi primanjkljaj obravnavanja Santoninovih poročil iz oz. o slovenskem prostoru. In pravtako pomembno je, da danes izhajamo iz novjših spoznanj, da lahko potopisi v veliki meri odsevajo tudi mentaliteto pisca, kot tudi časa, v katerem so nastali.⁵ Pričujoči prispevek naj bi upošteval predvsem zadnji

¹ Rudolf Egger (prev.), *Die Reisetagebücher des Paolo Santonino 1485–1487*, Celovec, 1947, str. 8; ob tem prevodu prim. recenzijo Leopolda Schmidta, v: *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* 51, Neue Serie 2 (1948), str. 216–217; pričujoči članek želi izpolniti Schmidtovo zahtevo po podrobnejšem »komentiranju« (str. 217), vsaj kar se tiče potovanja po Sloveniji.

² Helmut Hundsichler, *Realien zum Thema »Reisen in den Reisetagebüchern des Paolo Santonino (1485–1487)«, v: Die Funktion der schriftlichen Quelle in der Sachkulturforschung* (Izdaja Institut für mittelalterliche Realienkunde Österreichs 1 = *Zapisi zasedanja Avstrijske akademije znanosti, fil.-zgodovinski del* 304/4), Dunaj 1976, str. 55–143 in 250–258; isti: *Reise, Gastlichkeit und Nahrung im Spiegel der Reisetagebücher des Paolo Santonino (1485–1487)*, disertacija, Dunaj, 1979; isti: *Gasthäuser und Pfarrhöfe als bischöfliche Unterkunft am Nordrand der Kirchenprovinz Aquileia. Beispiele aus den Tagebüchern des Paolo Santonino und aus verwandtem Quellenmaterial des 15. Jahrhunderts*, v: Hans C. Peyer (izd.), *Gastfreundschaft, Taverne und Gasthaus im Mittelalter* (Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien 3), München-Dunaj, 1983, str. 189–203; isti: »quibus omnibus victum prebet«. Zur Nahrungsmittel – Konsumtion in einem untersteirischen Herrschaftshof des Spätmittelalters, v: Herwig Ebner – Walter Höflechner idr. (izd.), *Festschrift Othmar Pickl zum 60. Geburtstag*, Gradec – Dunaj, 1987, str. 241–248; prim. tudi navedbe v opombi št. 9.

³ Napr. Giovanni Mercati, *Una visita a Cilli del 1487*, v: *Scritti in onore di Bartolomeo Nogara*, Vatikan, 1937, str. 263–273; Helmut Federhofer, *Beiträge zur älteren Musikgeschichte Kärntens*, v: *Carinthia I*, 145 (1955), str. 372–409; Wilhelm Neumann, *Wer war Thomas von Villach*, v: *Neues aus Alt – Villach* 1, 1964, str. 183–206; Karin Lindebner, *Beiträge zur Geschichte des Handwerks in Villach*, disertacija, Innsbruck, 1965; Klaus Voigt, *Italianische Berichte aus dem spätmittelalterlichen Deutschland. Von Francesco Petrarca zu Andrea de' Franceschi (1333–1492)*, v: *Kieler Historische Studien* 17, Stuttgart, 1973, str. 196–202 (XVIII. Paulus Sanctoninus. Reisetagebücher über Kärnten, Steiermark und Krain von 1485 bis 1487); Helmut Hundsichler, *Stadt Begriff, Stadtbild und Stadtleben des 15. Jahrhunderts nach ausländischen Berichterstatern über Österreich*, v: *Das Leben in der Stadt des Spätmittelalters*, (izdaja Institut für mittelalterliche Realienkunde Österreichs 2 = *Poročila zasedanja Avstrijske akademije znanosti, fil.-zg. oddelek* 325), 2. ponatis, Dunaj, 1980, str. 111–133; isti: *Der Beitrag deskriptiver Quellenbelege des 15. Jahrhunderts zur Kenntnis der Spätgotischen Stube in Österreich*, v: *Europäische Sachkultur des Mittelalters* (izdaja Institut für Mittelalterliche Realienkunde Österreichs 4 = *Poročila zasedanja fil.-zg. oddelka Avstrijske akademije znanosti* 374), Dunaj, 1980, str. 29–55.

⁴ Prim Voigt, *Italianische Berichte* 197.

⁵ Michael Harbsmeier, *Reisebeschreibungen als mentalitätsgeschichtliche Quellen: Überlegungen zu einer historisch-anthropologischen Untersuchung frühneuzeitlicher deutscher Reisebeschreibungen*, v: Antoni Mańczak – Hans Jürgen Teuteberg (izd.), *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte, Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung* (Wolfenbütteler Forschungen 21), Wolfenbüttel, 1982, str. 1–31.

dve postavki. To pomeni skrenitev od običajno zastavljenih raziskovalnih ciljev, ki največkrat obravnavajo zgolj materialno kulturo ali zgodovino neke dežele. Namesto, da bi pokazali, »kako je bilo«, naj tukaj poizkusimo prikazati, kako si je treba razlagati in vrednotiti vsebino Santoninovich »Popotnih dnevnikov«. Pri tem se ne moremo opirati na nobenega od obstoječih prevodov, temveč le na izdajo izvirnika v srednjeveški latinščini.⁶

Ker je vir, kakršni so Santoninovi »Popotni dnevniki«, zelo kompleksen kar se tiče okoliščin, v katerih je nastal, kot tudi glede vsebine ter izraznih možnosti, bi moralo biti tudi kritično obravnavanje takšnih virov čim bolj obširno in interdisciplinarno. Moje osebne pristojnosti obsegajo zgodovino mentalitet, zgodovinsko antropologijo, kot tudi vsakdan in materialno kulturo,⁷ s poudarkom na prehrani in potovanju.⁸ Ostale vidike moram prepustiti drugim obravnavam.

I.

Zanimanje za Santoninove »Popotne dnevnike« po pravici v veliki meri presega njihov ožji zemljepisni okvir,⁹ in po pravici je Pavel Santonino v takrat prepotovanih deželah še danes presenetljivo dobro poznan.¹⁰ Najverjetneje sploh ne pretiravamo, če trdimo, da so »Popotni dnevniki« danes bistveno bolj znani, kot v času svojega nastanka, saj so bili prvotno »ljubiteljsko delo, ki je služilo le osebnemu pomnjenju in izobraževanju prijateljev«. Verjetno je šlo za literarno vajo, ki je bila namenjena zgolj humanistično usmerjenemu krogu bralcev v Santoninovem rodnem kraju Videm.¹¹ Vsekakor je Santonino svoje »Popotne dnevnike« pisal za svoje sodobnike in ne za nas. Mi postavljamo vprašanja, na katere njegovo delo nikdar ni imelo namena odgovarjati. Naše zanimanje se v precejšnji meri razlikuje od avtorjevega, kot tudi od interesov njegovega takratnega bralstva, in ker v nobenem primeru nismo neposredni naslovljenci »Popotnih dnevnikov«, niti sodobniki ali celo »participants of history«, tudi ne posedujemo takratnega miselnega obzorja. Smo le srečni »kasnejši uporabniki«. Ker pa gre za povsem edinstven dokument, je vrednotenje njegovega pomena in reprezentativnosti bolj ali manj le nekakšno vprašanje vesti. In prav zato, ker je med tem preteklo pol tisočletja, ker Santonino poroča iz nekega povsem drugega časa in tako tudi ni mogel zastopati naših interesov, smo se dolžni posebej potruditi, da bi njegovo besedilo brali z ustrežno »drugačnimi« očmi.¹² Ker pa na zgodovino ne

⁶ Giuseppe Vale (izd.), *Itinerario di Paolo Santonino in Carintia, Stiria e Carniola negli anni 1485–1487* (Codice Vaticano Latino 3795), Studi e testi 103, Vatikan, 1943.

⁷ Pri tem sledim Gerhardu Jaritzu, *Alltag und materielle Kultur des Mittelalters. Eine Auswahlbibliographie* (Medium Aevum Quotidianum 7/8), Krems, 1986; isti: *Zwischen Augenblick und Ewigkeit, Einführung in die Alltagsgeschichte des Mittelalters*, Dunaj-Köln, 1989.

⁸ Ob tem prim. Maćzak – Teutenberg, *Reiseberichte*, kot tudi zbornik, ki sta ga izdala Xenja von Ertzdorff – Dieter Neukirch, *Reisen und Reiseliteratur im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit* (Chloe. Beihefte zum Daphnis 13), Amsterdam-Atlanta /GA, 1992, predvsem naslednje prispevke: Peter Moraw, *Reisen im europäischen Spätmittelalter im Licht der neueren historischen Forschung*, str. 113–139 (z bibliografijo); Ernst Bremer, *Spätmittelalterliche Reiseliteratur – ein Genre? Überlieferungssymbiosen und Gattungstypologie*, str. 329–355; Helmut Hunsbichler, *Spätmittelalterliches Reisen und ikonographische Überlieferung*, str. 255–288, tukaj 257–260.

⁹ V tej zvezi je potrebno omeniti: Voigt, *Italianische Berichte*; Helmut Hunsbichler, *Biskupie peregrynacje w Alpach poudniowo – wschodnich w wieiete dzienników podróży Paola Santonina (1485–1487)*, v: *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 31, 1983, str. 345–359; Eiko Funada (prev.), *Ein mittellateinisches Reisetagebuch aus den Ostalpen 1485.1486.1487 von Paolo Santonino*, Tokyo, 1987 (prevod izvirnika v japonščini, s pregledom Helmuta Hunsbichlerja, *Alltagsleben aus erster Hand. Die kulturgeschichtlichen Erkenntnisse aus den Reisetagebüchern des Paolo Santonino*, ibd. str. 179–214).

¹⁰ prim. napr.: izbor kuharskih receptov : W. Newole – G.A. Pogatschnigg, *Aus Kärntens köstlicher Küche*, Celovec, 1976; televizijski film koroškega deželnega studia v oddaji »Österreich-Bild«, 26. 12. 1989, posvečen spominu na Santoninove postanke na Koroškem; prim. tudi leta 1994 novo izdani slovenski prevod Santoninovich »Popotnih dnevnikov«.

¹¹ Nikoli ni bila razmnožena, temveč je že leta 1549 prišla v vatikanski arhiv (Vale, *Itinerario* 118; Voigt, *Italianische Berichte* 197).

¹² Prim. Jacques Le Goff, *Für ein anderes Mittelalter. Zeit, Arbeit und Kultur im Europa des 5.–15. Jahrhunderts*, Weingarten, 1987; Aaron Gurjewitsch, *Das Weltbild des mittelalterlichen Menschen*, Fundus Bücher 55/56/57, Dresden, 1978.

gledamo brez osebnih interesov, je za omejevanje lastne subjektivnosti poleg kritične obravnave virov vselej potrebna tudi neprenehna samokritika. Šele tako lahko nek zgodovinski dokument res pojmuje kot znanstveni vir. Vse prehitro se lahko zgodi, da navidez »zanimiva«, »edinstvena«, »življenjska«, »osupljiva« ali »zabavna« poročila merimo z modernimi merili, v skladu z individualnimi predstavami in/ali pa te viro obravnavamo kot obče veljavne opise in/ali pa jih celo konzumiramo le kot domnevne kuriozitet.

Pri vrednotenju nekega vira moramo razločevati med kvantiteto in kvaliteto. Obsežno Santoninovo gradivo ni tako homogeno zgoščeno, da bi nudilo reprezentativno podobo takratnega časa: Santonino na primer le malo govori o oblačilih, in le ker teh nekaj skromnih navedb izhaja iz Slovenije,¹³ jih tukaj ne moremo obiti. Po drugi strani Santonino na prvih dveh potovanjih (1485 in 1486) v 82 dneh potovanja vsega skupaj in extenso opiše 13 jedilnikov, medtem ko v 32 dneh tretjega (zgolj »slovenskega«) potovanja na podoben način opiše le še en sam samcat jedilnik.¹⁴ Zato je »Popotne dnevnike« v znanosti in v javnih publikacijah mogoče povezovati s predstavo edinstvenega in bogatega gradiva le z določenimi zadržki. Nihče naj ne pričakuje, da bi bilo na podlagi tega besedila mogoče napisati kakršnokoli izčrpno zgodovino materialne kulture ali celo oris vsakdanjega življenja: sicer morejo in morajo in tudi bodo strokovnjaki najrazličnejših smeri vedno znova posegali po tem viru (in ga ustrezno pogosto citirali), vendar celo najbogatejši odstavki¹⁵ za svoje področje konec koncev posredujejo le zidake, saj se mnoge podrobnosti ali podatki, ki bi si jih s sedanjega stališča želeli izvedeti, v dnevniki pogosto sploh ne pojavijo.¹⁶ »Santonino« je torej veliko, sam po sebi pa še zdaleč ne vse. Razumljive simpatije do »našega« Santonina nas nikakor ne smejo privedi do tega, da bi njegove »Popotne dnevnike« nezavedno motrili in vrednotili skozi lokalno-patriotska, etnocentristična očala ali zgolj s stališča svoje znanstvene panoge.

Tako kot vsi pisci je tudi Santonino konec koncev lahko zapisal le subjektivno, deloma celo nezavedno izbrane informacije, in tako kot vsi avtorji zgodovinskih potopisov tudi Santonino ne posreduje »opisov« in »informacij« v današnjem, dokumentarnem smislu, temveč lahko vsebina in stvarnost tega besedila prideta do veljave šele s pomočjo ustrezne interpretacije: gre za »stvarnost«, ki nam jo lahko nudi njegovo poročilo – in imamo tehten razlog, da to besedo zapišemo v navednicah.¹⁷ Kot že rečeno – takšno poročilo ne vsebuje konkretnega delčka materialne kulture, temveč, če vprašanje postavimo drugače, način poročanja odseva tudi nekaj mentalitete, značaja in osebnosti avtorja¹⁸ ter njegov odnos do stvarnosti. Kar najbolj realistične sodbe o tem viru si torej ne moremo ustvariti le z radovednim navdušenjem ali nebrzdano lahkovernostjo, temveč le tako, da se iz kritične razdalje poizkušamo živeti v takratno pojmovanje. Pričujoči prispevek želi nanizati nekaj izhodišč za takšno obravnavanje virov.

II.

Povod za Santoninova potovanja je nenavaden, in tudi Santonino spotoma beleži predvsem vpadljive, nenavadne, ne-vsakdanje, ne-ljudske stvari in dogodke.

Dolgo obdobje silnega pustošenja s strani turške vojske je povzročilo, da sta bila škofijsko skrbstvo za župnije, kot tudi samo cerkveno življenje na severnem robu Oglejskega patriarhata občutno zmanjšana: tako je Santonino v Čadramu – torej celo čisto blizu arhidiakonskega sedeža v Konjicah – naletel na sedemdesetletne birmane »otroke« (*pueri septuagenarii*), ki še nikoli niso

¹³ Prim. opombo 27 v II. poglavju; glede tega tudi Hundsichler, *Reise, Gastlichkeit und Nahrung*, dodatek IX in X.

¹⁴ Prim. VI. poglavje.

¹⁵ Prim. tematska poglavja pri Hundsichler, *Reise, Gastlichkeit und Nahrung*.

¹⁶ Zgolj za področje »potovanje« so to na primer: nastanitev, način orientacije, stroški potovanja, popotna obleka, transport prtljage.

¹⁷ Prim. Jaritz, *Zwischen Augenblick und Ewigkeit*, str. 13–26; »'Resničnost podobe' ostaja 'resničnost podobe', 'resničnost potopisa' ostaja 'resničnost potopisa'; ne moreta postati življenjska stvarnost.« (ind. 19)

¹⁸ Prim. op. 5.

videli kakšnega škofa.¹⁹ Zdaj naj bi (nove) posvetitve, birme in vizitacije končno spet vzpostavile urejene razmere za cerkveno življenje. To nalogo je dobil škof Pietro Carlo di Caorle, ki je tudi vodil delegacijo. Za administrativne potrebe mu je kot pisar Patriarhata ob strani stal pravnik Pavel Santonino. Lokalni gostitelji, s katerimi je delegacija v prvi vrsti prihajala v stik, so bili častni pripadniki deželnega višjega sloja (predvsem župniki, nadalje pripadniki nižjega plemstva, kot tudi predstojniki/ice samostanov).²⁰ Santonino torej ni spoznal življenja preprostega (= kmečkega) ljudstva: klasičen izraz socialne »zavednosti« je, da avtor ob izvrstnem prigrizku popotne družčine (*lautus et inesperatus apparatus*) pri Sv. Janezu na Dravskem polju kmete omeni le kot goste za plotom in jih ob pogledu na pečene piščance in najboljše ribe v žafranovi omaki označi kot lačne (*rustici famelici*).²¹ Pravitako skopo Santonino poroča tudi o vsakdanjem življenju deželnega višjega sloja. Okusil je le njihov odnos do gostov – torej izredno situacijo. Poleg tega skoraj vsak dan na drugem prizorišču ob kaki izredni cerkveni slovesnosti prihaja v stik le s slavnostno razpoloženim ljudstvom. Govorimo lahko takorekoč o nekakšnem multipliciranem učinku vseh teh kriterijev. Zato je razumljivo, da je Santonino po svojem prvem odseku potovanja po Koroški dobil vtis, da tamkajšnje prebivalstvo neprekinjeno j in praznuje. Podobno je po poslovilnem obedu v Savniji duhovičil, kako se spričo tamkajšnje kvalitete in količine jedil vsakdanje hrane doma boji kot drugega posta.²² In tako gre verjetno za avtorjevo napačno sklepanje, ko Santonino v svojem opisu prebivalcem Savnije pripisuje izredno razkošno in na pravičnejših količinah mesa slonečo prehrano (*largissimus victus*): etnološke raziskave so pokazale, da ekcesivna prehrana ob praznikih kaže na skromne vsakdanje razmere.²³ Zato gre pri tem verjetno za spremljevalne okoliščine, ki jih Santonino očitno ni dovolj upošteval in razumel.

Primer prenočevanja v Kompolju kaže, da je škofov družbeni stan določal kakovost gostoljubja. Z izjemo škofa (*presule excepto*) je morala delegacija tukaj spati na prstenih tleh, poslanih s slamo.²⁴ Ko škofa posebej omenja, Santonino opisuje standard, ki je bil dosti višji od njegovega lastnega družbenega položaja. Ta neobičajni standard se še posebej razločno pokaže na področju prehrane, vendar zadeva tudi gostoljubje na splošno: v poznogotskem času je stanovsko primeren odnos do gostov poleg dobrih jedil in izbranega vina²⁵ vključeval tudi posebno naklanjanje pozornosti, s katerim so izkazovali spoštovanje do visokega gosta. »Dobra« hrana ni imela le okrepičnega namena (predvsem *refectio* oz. *se reficere*), tudi ni pomenila le mojstrske priprave jedil (*munde* oz. *mundissime parare*), temveč se ta pojem prepleta z vrsto mentalnih motivacij. To je dobro razvidno iz ponavljajočih se Santoninovih opisov prijaznosti in/ali darežljivosti določenih gostiteljev ter posebnega prizadevanja za dobro počutje gostov (sprejem in/ali spremstvo, obdarovanje, nega telesa in higiena, povabilo k jedi, priprava ali podajanje jedil s strani domače dame, ustrezen prostor za obedovanje, dobro premišljen sedežni red, cvetlično okrasje, glasbena spremljava obeda in še mnogo več). Santonino vse to poimenuje s skupnim pojmom *humanitatis officium*, analogno značajske potezo pa imenuje *humanitas*.²⁶ Merilo za obseg tovrstnih prizadevanj je socialni položaj gosta in prav v Sloveniji lahko zasledimo široko paleto gostoljubja na višji ravni.

Sem sodi tudi gostovemu in gostiteljevemu stanu primerno razkošje oblačil. To nam daje slutiti Santoninov opis bogatih oblačil Amalije in Hartmanna von Hollenegg na gradu Majšperk,²⁷

¹⁹ Prim. Itinerario 227 (z robnim zapisom); Paolo Santonino, Popotni dnevniki, prevedel Primož Simoniti, Celovec 1991, str. 67.

²⁰ Voigt, Italienische Berichte 198.

²¹ Vale, Itinerario 237, Simoniti 74.

²² Ibid. str. 170 oz. 253 in 266; Simoniti 37, 84; prim. tudi Hundsichler, Reise, Gastlichkeit und Nahrung, str. 303–309, pos. 305 sl.

²³ Nils – Arvid Bringéus, Man, Food and Milieu, v: Folk Life 8, 1970, str. 45–56, tukaj str. 50.

²⁴ Vale, Itinerario 224; Simoniti 65.

²⁵ Glede vina, pivskih navad in posodja prim. Hundsichler, Reise, Gastlichkeit und Nahrung, str. 241–266, kot tudi dodatek XVII c.

²⁶ Dokazi pri Hundsichler, Reise, Gastlichkeit und Nahrung, str. 300, op. 1192; prim. tudi isti, Gasthäuser, str. 193 sl.

kjer vrednost ene obleke skupaj z vlečko in pasom, ocenjena na 500 goldinarjev, bistveno presega letni prihodek arhidiakonskih župnij, kot na primer Kranja, Konjic ali Beljaka.²⁸ Vsekakor gre v našem primeru šele v drugi vrsti za kakršnokoli kategorizacijo oblačil, nakita, materialov, vrednosti itd. ali uvrščanje le teh v znanstvene terminologije in tipologije. Zdi se, da je Santonino v dragocenih oblačilih videl predvsem ustrezen in legitimen izraz nadpovprečno idealnih lastnosti njihovih nosilcev: izraz izjemno pristržnega odnosa do gostov, kot tudi daminih plemenitih človeških vrlin.²⁹ Samopoveličevanje njenega moža pa Santonino opravičuje s položajem viteza zlatega runa (*ut equitem auratum decebat*). Santonino verjetno ni šele tukaj naletel na tako dragocena oblačila – a tu si jih je bilo vredno še posebej vtisniti v spomin.

III.

Pravnik Pavel Santonino se zdi izobražen, literarno zainteresiran poročevalec, ki ni le mogel, temveč tudi »hotel« realistično poročati.³⁰

Dve relativizaciji njegove »objektivnosti« se vseeno zdita upravičeni: Po eni strani se Santonino vedno znova predstavlja kot branitelj krščanskega svetovnega nazora ter zavzet zastopnik interesov Oglejskega patriarhata. Po drugi strani pa so »Popotni dnevniki« kot literarna vaja podvrženi določenim lastnostim te zvrsti in morajo glede vsebine in načina prikaza izpolnjevati določena pričakovanja bralstva (oz. kritikov), če naj avtor ne daje diletantskega vtisa. V tem oziru se Santonino (in s tem tudi njegovo pojmovanje stvarnosti) nahaja v neki »drugi« miselni shemi. Kakšno razumevanje samega sebe pa je povezoval s svojim delom? Glede tega sam navaja sicer skromna, a temeljna izhodišča s sledečima terminološkima opredelitvami: svoje delo imenuje tako *historia*,³¹ kot tudi *itinerarium*.³²

Pojem *historia* je Rudolf Egger v svojem nemškem prevodu dokaj omalovažujoče omejil, češ da naj »ostane le pri imenu«.³³ Vendar s tem verjetno ni hotel zanikati resnicoljubnosti »Popotnih dnevnikov« ter tega, da je avtor vreden našega zaupanja, temveč je verjetneje meril na način poročanja, ki je za naše pojmovanje izredno nesistematičen. Vendar pa izraz *historia* s srednjeveškega vidika vsekakor implicira tudi zahtevo po objektivnem, resnem, »znanstvenem« poročanju. S tem je v prvi vrsti mišljeno realistično opisovanje dogodkov, ki jih je avtor videl na lastne oči, in vsaka *historia* – katerih zgled je Sveto pismo – konec koncev izpolnjuje tudi didaktičen namen božjega spoznanja.³⁴ Težko verjetne, navidez fiktivne in že skoraj neverjetne tematike zato še prav posebej sodijo v miselni vzorec neke *historia* in v tem primeru služijo kot moralizirajoče parabole, ki temeljijo na krščanskem svetovnem nazoru. To moramo tu še posebej poudariti, saj Santonino prav v opisu popotovanja po Sloveniji skorajda (teološko in versko

²⁷ Santonino poroča, da je Amalija nosila »črno obleko, okoli vratu in na rokavih okrašeno z zlatom, velikimi biseri in dragocenimi kamni; poleg tega tudi dolg, z zlatom izvezen pas, katerega konca sta bila iz čistega zlata,« ter zlato ogrlico z velikim in dragocenim ametistom. Njeno glavo je pokrivalo okrasje z vrtnicami in zlatimi muhami v skladu s tamkajšnjimi običaji (*ornamentum iuxta patrium morem*). Naslednji dan »jo opisuje v škrlatnordeči obleki, katere desni rokav je bil povsem izvezen ter okrašen z velikimi in majhnimi biseri«. Tokrat je nosila pas »iz čistega zlata in okrašen z mnogimi dragimi kamni. Obleka je imela vlečko, dolgo tri komolce in so jo strokovnjaki skupaj s pasom ocenili na več kot 500 goldinarjev«. Njen mož Hartmann je nosil kratko suknjo, na glavi je imel rjavo pokrivalo iz svile (*infula sericea et fusca*) in na njem »čudovit okras iz dragih kamnov. Okrog vratu je imel dve zlati ogrlici in na eni izmed njiju je visel zlat križ z velikimi biseri in dragimi kamni velike vrednosti in visoke cene« (Vale, *Itinerario*, str. 237–240, Simoniti 74–77, tukaj citirano po Eggerju, *Reisetagebücher*, str. 152 in 156, kot tudi po Gerhardu Jaritzu, *Zur materiellen Kultur der Steiermark im Zeitalter der Gotik*, v: *Gotik in der Steiermark*. Razstavni katalog, Gradec, 1978, str. 35–44, tukaj 37).

²⁸ Nad 300 goldinarjev, okrog 200 goldinarjev oz. nad 250 goldinarjev, prim VIII. poglavje.

²⁹ Ob tem prim. III. poglavje.

³⁰ Prim. Hundsichler, *Reise, Gastlichkeit und Nahrung*, str. 16–25.

³¹ Vale, *Itinerario*, str. 185 in 202.

³² *Ibid.* str. 121, 168, 172, 233, 235.

³³ Egger, *Reisetagebücher* 5.

³⁴ Joachim Knappe, 'Historie' im Mittelalter und früher Neuzeit. Begriffs- und Gattungsgeschichtliche Untersuchungen im interdisziplinären Kontext (Saecula spiritalia 10), Baden-Baden, 1984, pos. str. 90 sl.

didaktično) paradigmatično podrobno navaja neko tako primero, in sicer v obliki zgodbe o ukročenem merjascu pravkar omenjene Amalije von Hollenegg na Majšperku:³⁵ krščansko vrlino krotkosti (*mansuetudo*) tukaj doseže žena, ki sama poseduje to vrlino (*aper mansuetus a mansueta domina effectus*). Nadaljnje podrobnosti se na prvi pogled zdijo izmišljene (*quod ego falsum esse putassem, nisi propriis vidissem oculis*). Vendar ponavljajoči se izrazi ob-čudovanja (*magna admiratio; signum mirabile; in omnibus miris laudibus*) po začetnem za-čudenju zbudijo asociacijo na čudež. Po drugi strani naj bi krotenje grobe divjine (*atrax et silvestris bestia*) s povsem človeškimi sredstvi – v tem primeru z vztrajnostjo in pravičnostjo (*industria et dexteritas*) – očitno simboliziralo možnost, da v realnem življenju dejansko lahko dosežemo čudeže: v poučnem zaključku si avtor želi vplivati na sožitje med ljudmi, ki jim za zgled postavlja to epizodo, še posebej ženino krepostnost (*disciplina*).

Pravtako za področje Slovenije Santonino zgovorno in zanimivo opisuje dogodek, ki je na drugačen način versko poučen: v letu 1486 naj bi v Framu zaobljuba sveti Mariji *meritis ... et intercessionem celorum regine* pred utopitvijo obvarovala neko ženo skupaj z enim izmed njenih otrok.³⁶ Sveta Marija je patrocinij bližnje župnijske cerkve v Slivnici,³⁷ in očitno gre tu takorekoč za reklamo, naj se ljudje prepustijo varstvu Cerkve. Takšno razmišljanje naj bi se spričo navzočnosti in čudodelnega delovanja Cerkve v neposredni okolici še okrepilo.

Izraz *itinerarium* pravtako vpliva na avtorjev odnos do stvarnosti: tudi itinerar seveda implicira neposredna izkustva očitvidca. Vendar moramo pri tem po novem ločiti med pojmom »danes« in »takrat«: z današnjega vidika bi Santoninov opis Dravskega polja (*campanea Petoviensis*, tudi *campus Drave in Trafeld*)³⁸ lahko pohvalili kot dokaz smisla za stvarnost, kot dar opazovanja in sposobnost samostojne presoje³⁹ – Santonino sam pa ga označuje kot odstopanje od itinerarja in ga zaključí kot nekakšen ekskurz: *Nunc vero ad itinerarii prosecutionem post longum diverticulum redeamus*.⁴⁰ Je avtor sam ta odstavek razumel kot »inovatorski«?

Poleg tega k literarnim značilnostim itinerarja sodi tudi cela vrsta tradicionalnih stalnic in stereotipov:⁴¹ na primer členitev pripovedi na posamezne dneve; navajanje oddaljenosti med kraji; etimologije krajevnih imen; opisi spotoma obiskanih ali videnih naselij, gradov, cerkva in drugih stavb; poročila o (slabem) stanju cest ter o težavnosti potovanja.⁴² Ni nujno, da bi bili ti stereotipi nepomenljivi pri raziskovanju takratnega vsakdana in stvarnosti.⁴³ Vendar se ob tem postavlja dokaj aktualno vprašanje različnih kriterijev, ki ga tukaj lahko le nakažemo. Tako so na primer opisi mest v prvi vrsti retorične vaje, ki posnemajo antični zgled.⁴⁴ Pogosto se v ospredju prikaza nahajajo pretežno splošne in z drugimi kraji primerljive lastnosti mest, ne pa posebne in individualne značilnosti. Tožbe o težavnosti potovanja pa se nanašajo na kvalitativno povsem drugo področje stvarnosti: »Potovanje« v verski simboliki predstavlja individualno življenjsko »pot«, saj je tudi tu premagovanje mnogih težav pogoj za doseg zelenega cilja (vstop v nebeško kraljestvo).⁴⁵

³⁵ Vale, *Itinerario*, str. 238, Simoniti 74.

³⁶ *Ibd.* str. 250, Simoniti 82.

³⁷ Glede cerkvene »propagande« za zaobljube in romanja prim. Jaritz, *Zwischen Augenblick und Ewigkeit*, str. 119–122.

³⁸ Vale, *Itinerario*, str. 234, 235, Simoniti 72.

³⁹ Voigt, *Italienische Berichte*, str. 12–16.

⁴⁰ Vale, *Itinerario*, str. 235, Simoniti 73.

⁴¹ Alfred Heit, *Art. »Itinerar«*, v: *Lexikon des Mittelalters* 5, München-Zürich, 1991, Str. 772–775; Voigt, *Italienische Berichte*, str. 16–23 in 197–201; Bremer, *Spätmittelalterliches Reisen*.

⁴² Prim. ob tem Hundsichler, *Realien zum Thema »Reisen«*, str. 82–93.

⁴³ Prim. Jaritz, *Zwischen Augenblick und Ewigkeit*, str. 24 sl.; Gertrud Blaschitz, *Lehrhafte Literatur als Quelle für mittelalterliche Realienkunde: »Der Jüngling« des Konrad von Haslau und der »Mazezoge«*, v: *Medium Aevum Quotidianum* 28, 1994, str. 14–38.

⁴⁴ Carl Joachim Classen, *Die Stadt im Spiegel der Descriptores und Laudes urbium in der antiken und mittelalterlichen Literatur bis zum Ende des zwölften Jahrhunderts*, *Beiträge zur Altertumswissenschaft* 2, Hildesheim-New York, 1980; Voigt, *Italienische Berichte*, str. 18–21.

IV.

Po mnenju Klause Voigta Santonino poroča v stilu svojega časa: z zanimanjem za vse in vsakogar, zelo podrobno in najverjetneje na podlagi vsakodnevnih zabeležk, vendar temu ustrezno tematsko neurejeno in brez ločevanja med bistvenim in nebistvenim.⁴⁶

Pri podrobnejšem obravnavanju je za to na voljo razlaga, ki bi jo lahko formulirali v sledečo tezo: za mnoga od danes »pomembnih« in dobrodošlih tematskih področij v »Popotnih dnevnikih« bi – z malo pretiravanja – lahko rekli, da so pravzaprav le »stranski produkti«, ki se neposredno ne navezujejo na uradni namen potovanja, kot tudi ne izhajajo iz kakšnih posebnih Santoninovih pisateljskih ambicij. Po obdobju silnih opustošenj in sledeče obnove je bil nov prikaz stanja s cerkvenega stališča seveda potreben. In »Popotne dnevnike« je v veliki meri mogoče brati kot predlogo ali kot predelavo takšnega prikaza stanja.⁴⁷ Pavel Santonino je v obliki uradnih spisov, ki jih je v svoji funkciji pisarja Oglejskega patriarhata najverjetneje sestavljal na licu mesta, za veliko število dogodkov in vsebin, oseb in krajev vendarle imel možnost, da »doma« še enkrat prebere dokumente in/ali iz njih črpa. Klasifikacija Santoninovega sloga kot »kanceljske-latinščine«, kot tudi dejstvo, da Santonino v nasprotju s tradicijo te zvrsti ne piše v vulgarni latinščini,⁴⁸ to tezo potrjuje. Pri obravnavanju njegovega odnosa do stvarnosti in mentalitete bi tako lahko zaključili, da je Santonino svoje »Popotne dnevnike« zaradi »uradnega« značaja svojih predlog še toliko verjetneje pojmoval kot »poročilo o dejstvih«.

Kako je Santonino izkoriščal in udejanjal možnost »racionalizacije« (in objektiviranja) svoje literarne dejavnosti, jasno kaže listina za neko zahodnotirolsko podružnično cerkev v Salzburški nadškofiji, St. Chrysantheen v Norsachu: pri rutinsko ponavljajočih se vsebinah, kot tudi glede načina in vrstnega reda naštevanj Santonino v svojih »Popotnih dnevnikih« uporablja enake jezikovne vzorce in vsebinski razpored kot v svojih listinah.⁴⁹ Gotovo ne pričakujemo preveč, če trdimo, da bi tudi slovenske etnološke raziskave za to lahko našle kakšno primerno vzporednico.

Poleg tega so na izbiro tematskih področij, ki jih obravnava Santonino, verjetno vplivali tudi ukrepi uprave Patriarhata, ki so veljali za pripravo takšnih »službenih potovanj«: o krajih potovanja, posameznih gostiteljih in krajevni problematiki so se že v naprej (v pismih in/ali s pisnimi protokoli) dogovorili, in tudi zelo natančne navedbe razdalj med posameznimi cilji potovanja bi Santonino seveda komajda lahko »izvedel« spotoma, ampak najverjetneje izhajajo iz popotnih navodil (= opis poti), ki jih je za takšne namene pripravila oglejska kancelija.⁵⁰ Na enak način si lahko razlagamo tudi druge Santoninove natančne geografske navedbe, saj težišče opisa pokrajine in mest očitno predstavljajo prav podatki o obsegu posamezne diocese, o njenih mejah in sosesdsvih.

⁴⁵ Helmut Hundsichler, Reise – »Kritik« versus Reise – »Lust« im Rahmen der »Welt« – Sicht um 1500, v: Cesty a cestování v život společnosti. Reisen im Leben der Gesellschaft. Konferenca Zgodovinskega instituta univerze J.E.Purkyne v stf na Labi (CZ), 6.–8.9.1994 (v tisku).

⁴⁶ Prim. Hundsichler, Reise, Gastlichkeit und Nahrung, str. 16–25; Voigt, Italienische Berichte, str. 196–202.

⁴⁷ Značilna tematska področja so predvsem: ropanje in uničevanje med turškimi vpadi; poročila o novo nastalih ali na novo posvečenih cerkvah / prizidkih / oltarjih / kostnicah / pokopališčih; omemba in opisi birmanja in drugih podrobnosti iz cerkvenega življenja; navedba prihodkov posameznih župnij; opis cerkvene opreme; priložnostna poročila o stanju ali utrjevanju cerkvenih zgradb.

⁴⁸ Voigt, Italienische Berichte, str. 197 sl., oz. 17.

⁴⁹ Prim. odlomke pri Vale, Itinerario, str. 144, Simoniti 20, 21, oz. Georg Reitter, Sankt Chrysantheen. Das alte Wallfahrtsheiligtum in Osttirol und seine europäischen Kulturzusammenhänge, Schlern-Schriften 266, Innsbruck, 1976, str. 38–41 (izvirnik, prepis in prevod): ... *benediximus consecrauimus et dedicauimus nouam Ecclesiam sancti Crisanti martyris sitam in saxo ... cum tribus altaribus quorum primum ereximus in titulum sancti prefati, secundum ad laudem sanctorum XIII Auditorium, quod est a dextris, tertium vero ad gloriam sancti Vulgangi episcopi et confessoris: Et in eisdem altaribus pie reclusimus de sacris reliquiis sanctorum Bartholomei apostoli itd.* – Za napotek o tej listini se zelo priščno zahvaljujem gospodu prof. dr. Herwigu Ebnerju (Gradec).

⁵⁰ Prim. Hundsichler, Realien zum Thema »Reisen«, str. 93 sl.; Santoninove navedbe razdalj prav tam, str. 70 sl. (Tabela 1 c: Itinerar tretjega potovanja).

V.

Santoninovo izrazno sredstvo je »službeni jezik«, (srednjeveška) latinščina.

Zdi se, da Santonino ni bil le dobro seznanjen z antično latinščino,⁵¹ temveč je kot »latinski« avtor tudi sam premogel dokajšnjo mero sposobnosti pri pisanju in izražanju: kot izobražen notar je seveda moral znati takorekoč vsako vsebino obleči v ustrezne besede, poleg tega pa je bil na podlagi svojega poklicnega življenja še posebej izurjen in spreten v opisovanju, ki je bilo pomemben element poznosrednjeveških popotnih poročil. Verjetno je bil že po naravi zavzet in zgovoren opazovalec. In kako je Santonino ta »svoj potencial« uporabil v literarne namene? Glede tega lahko upravičeno predpostavljamo, da odgovorov na to vprašanje ne moremo najti v katerem od »službeno« predpisanih – skoraj obveznih – tematskih področjih, ki jih je narekovala tudi literarna zvrst. V veliko večji meri bi Santoninov pisateljski »dopriinos« lahko prišel do izraza predvsem tam, kjer prevladuje neposrednost in spontanost, kjer se pokaže struktura njegove osebnosti in njegovega osebnega miselnega obzorja: to deloma velja za topografske značilnosti (kraji, zgradbe, pokrajine itd.), nadalje za odlomke, kjer Santonino pripoveduje s humorjem, predvsem pa za njegov »razpoznavni znak«, opisovanje obedov.

1. Razločevati moramo med dvema različicama topografskih opisov: po eni strani se moramo vprašati, kaj Santonino sam razume pod tem pojmom: čeprav nam ni posredoval tako malo podrobnosti o gradovih, pa sam osebno meni, da v cerkvenem okrožju Savniji, kjer se nahaja izredno veliko gradov, razen 20 morebitnih *castella et arces* pravzaprav ni natančno opisal nobene takšne utrdbe (*speciali descriptione complecti*).⁵² Santonino je torej moral imeti jasno definirano predstavo o literarnem (ali morda tudi pravnem) kanonu opisovanja. Po drugi strani izrazi kot »z ribami bogato vodovje«, »bogati vinogradi«, »rodovitna polja«, »čudoviti sadovnjaki«, »lepa in cvetoča dolina«, »nedostopen grad«, »sposoben lovski pes«, »čudovit razgled«, »bogati župnijski prihodki« (to raznoliko naštevanje opisov slovenske pokrajine bi lahko še nadaljevali) nikakor niso intelektualne vrednostne sodbe ali umetniško motivirani čustveni izlivi, temveč gre v prvi vrsti za stereotipe, ki naj bi le dokazovali, da so omenjene danosti pravilne, zaželeni in ustrezne – tako, kot bomo to še razložili za pojem »lepega«.⁵³ Vrednost topografskih navedb in še posebej pokrajinskih opisov⁵⁴ se v tem primeru omejuje le na objektivna opažanja in lastne izkušnje.

2. Santoninov humor⁵⁵ »navdihujejo« predvsem (prijetna in neprijetna) presenečenja, kot tudi dvomne situacije, in očitno je bilo teh še posebej veliko prav na njegovem tretjem, torej

⁵¹ V uradnih zapisih uporablja citate latinskih klasikov (Horaca, Vergila in drugih) kot glose in komentarje (Vale, *Itinerario*, str. 117).

⁵² Vale, *Itinerario*, str. 266 (Simoniti 70); kot tudi str. 190 sl. ter 234 sl. pri sledečih citatih.

⁵³ VIII. poglavje.

⁵⁴ Gorenjska (*provincia Carniole*): velikost in meje; kmetijstvo in gozdarstvo; velike količine in mnogovrstne hruške in jabolka, tu in tam dobre breskve in grenko grozdje, skoraj povsem slovensko govorno področje (*fere ubique sclavum idioma*); lepo raščeni ljudje svetle polti. – Dravsko polje in Savnija: opustošenje in stiska zaradi vojne; najdbe rimskih kamnov in prepis napisov na njih; hribovita pokrajina; vinogradništvo na »rimski način« (takoimenovana »sobna vzgoja«); z bogatimi pašniki pogojena reja koristnih domačih živali; telesna izkazatenost in nehiigijenski življenjski slog prebivalstva (*mares et femine deformes et immundi*); pretežna dvojezičnost, vendar prevladuje uporaba slovenskega jezika (*sclavum idioma*); navedba cen; »statistika porabe« savnijskega arhidiakonata.

⁵⁵ Domačim lastnikom vinskih kleti na Dravskem polju očita, da zasačene krivce obvarujejo pred kaznijo (*exonerare, ut levis faciliusque gradiantur*) ter jih ohranijo pri življenju le zato, da bi jih tudi sami lahko še kdaj okradli (Vale, *Itinerario*, str. 235, Simoniti 73); posmehuje se preprostemu pastirju v Majšperku, ki povsem trdno verjame, da bi tudi sam lahko postal škof (ibid. 239, Simoniti 76); v Stranichah, kjer je mala hčerka oskrbnika grada Vitanje za zaušnice igrala karte s škofovim kaplanom (*ludere ad carthulas pro inferendis alapis*), se zabava ob tem, da je deklica izgublja očemu kaplanu vsakič priložila krepko zaušnico (ibid. 255, Simoniti 85); rektorju cerkve v Novi Cerkvi muzajoč se oporeče njegove številne otroke, *ne deficeret genus suum* (ibid. 258, Simoniti 87). Vendar se Santonino humoristično ponorčuje tudi iz samega sebe: ko je v samostanu Studence neka mlajša in lepo grajena redovnica škofu služila kot dekla pri umivanju, naj bi se vsaj v mislih le težko brzdal (*continentie limites preservare*) (ibid. 247, Simoniti 81); prijetno potrebo (*dura continentia*) pa je Santonino občutil tudi, ko je dvakrat za mizo sedel ob lepi in temperamentni Amaliji von Hollenegg (ibid. 237 sl., Simoniti 74, z robno pripombo: *Sensi hic aliam legem immutatam in membris meis legi dei repugnantem*), in medtem ko je v Kredu prvo srečanje z ušmi v postelji karikiral kot *prima voluptas Sanctonini*, poroča tudi o slabih izkušnjah svojih prijateljev z mrčesom v župnišču v Hočah ter pri tem čudovito posnema opis bitke (ibid. str. 175 in 249, Simoniti 39, 81).

»slovenskem« potovanju: morda je ta porast humornih opisov – kot tudi podrobnejših opisov pokrajine in poudarjanja vernosti⁵⁶ – neke vrste kompenzacija za njegovo očitno »utrujenost« od opisovanja obedov.

3. Glede na besednjak opisanih obedov, je moral Santonino izredno dobro poznati dietetično kuharsko knjigo svojega rojaka Bartolomea de' Sacchi (»Platina«), ki je leta 1480 izšla tudi v Furlaniji in nato več stoletij vplivala na celotno Evropo. Kulinarično – dietetično je bil Santonino torej za svoj čas kar se da na tekočem.⁵⁷ Kompetentnost in visoka izobraženost na tem področju verjetno ne odsevata le Santoninovega osebnega »konjička«, temveč pogojujeta tudi veliko mero resnosti pri poročanju: v njegovih opisih ne zasledimo omalovažujočih stereotipov o kakršnih koli »barbarskih« prehrabnih navadah izven Italije, kot tudi ne pretiranega prikazovanja gostoljubnega sprejema pri gostiteljih iz želje po prestižu in samopovzdigovanju. Ta podatek je pomemben, saj se pomen in vrednost sorazmerno majhnega števila prehrabno – zgodovinskih podatkov iz Slovenije s tem precej poveča.

VI.

Kljub manjši zgoščenosti gradiva pa prav slovenski deli potovanja vsebujejo tri različna merila za ocenjevanje jedil:

1. Jedi, s katerimi so postregli v samostanu Velesovo, niso vsebovale *nihil dignum quod presenti historie inseri debeat*.⁵⁸ Ta pripomba kaže tipičen paradoks, skrajno neprijeten za raziskovanje vsakdana; namreč, da se naš osnovni raziskovalni predmet – vse navadno, normalno, običajno – po navadi takratnim avtorjem sploh ne zdi omembe vreden: kot rečeno, Santonino ne govori o svojem stanu ustreznih, tudi ne o vsakdanji kakovosti jedil, temveč predvsem o slovesnih pogostitvah škofa (nenamerno včasih tudi o skrajnem nasprotju). S tem bi skorajda lahko opredelili Santoninova merila, kaj je vredno opisa.

2. Skrajno »slab« obed Santonino z nekakšnim nezadovoljstvom nad stanu neprimerno pogostitvijo omenja v Grahovem. Tukaj je bil obed za popotnike očitno »improviziran«, saj ob prihodu ni bilo nič pripravljenega (*nihil paratum invenimus*). Santonino tamkajšnji repertoar jedil⁵⁹ – ne brez samoironije prav s citatom iz Horacevih Satir, II, 2, 38 – pripisuje navadnemu prebivalstvu,⁶⁰ v omenjeni vasi pa so to najverjetneje bili kmetje. Ker o njihovem načinu življenja vemo najmanj, smo lahko posebej srečni, da Santonino navaja podrobnosti tega jedilnika in na ta način prispeva pomenljiv mozaični kamenček o težko ugotovljivi vsakdanji prehrani na podeželju. Opredelitev *vulgaria* verjetno ni mišljena količinsko, temveč kakovostno (na primer v smislu pregovora »lakota je najboljši kuhar«). Nanaša se na vrsto in kombiniranje jedil in živil, ne na njihovo številčnost in količino: tukajšnjih pet zaporednih jedi na primer presega obseg obeda pri kantorju beljaške župnijske cerkve Sv. Jakoba (tri jedi za glavni obed).⁶¹ Pravtako očitno kmečkih jedi je bila popotna družščina deležna tudi v neki neimenovani vasi pri Kamniku, kjer je bil »celoten« obed sestavljen le iz sira in jajc. V Kredu se Santonino pritožuje, da so jim v nasprotju z bogatim jutranjim obrokom za večerjo postregli le z njegovimi skromni ostanki (*cena ex reliquijs prandij*).⁶²

⁵⁶ VII. poglavje.

⁵⁷ Hundsichler, Reise, Gastlichkeit und Nahrung, str. 12 sl. (z jezikovnimi dokazi).

⁵⁸ Vale, Itinerario, str. 185, Simoniti 42.

⁵⁹ 1. sveži orehi (*nucis recentes*)

2. kozji sir (*caseus caprinus*) s temnim rženim kruhom (*panis siligineus admodum niger*)

3. kuhana jajca (*ova aqua elixa*)

4. soljene postrvi (*trute salite*)

5. kuhani piščanci (*pulli assi*).

⁶⁰ Robna opomba: *leinius raro stomachus vulgaria temnit* (Vale, Itinerario 177)

⁶¹ Prim. ibd. str. 194 sl, Simoniti 48.

⁶² *Prandium habuimus iuxta oppidum Stain, in rure, in quo nihil preter caseum et ova habuimus* (Vale, Itinerario, str. 266 oz. 175, Simoniti 91).

3. Odstopanja v drugo skrajnost – torej »navzgor«, višje od svoje družbene ravni – so za vsakega pripovedovalca na splošno bolj privlačna, takorekoč iz prestižnih razlogov. V skladu s tem Santonino svojo pozornost v prvi vrsti naklanja izrednim kulinarčnim dosežkom podeželskega višjega sloja. V Sloveniji sicer opiše »le« dve tovrstni pogostitvi, eno od njih zgolj pavšalno: arhidiakon cerkvene province Savnije, Valentin Fabri, v Konjicah postreže z izredno dobro večerjo (*lautissima cena*), ki bi po Santoninu »zadoščala in bila primerna tudi za kardinala«. ⁶³ Ta kvalitativna sodba je sama po sebi zelo spoštljiva, vendar pa jo s stališča zgodovine vsakdanjosti lahko ovrednotimo šele z upoštevanjem bolj subtilnih okoliščin: šlo je za večer prihoda v cerkveno okrožje Savnijo po petdnevni poti iz Čedad, ki jo je deloma spremljalo pomanjkanje; šlo je za prvega od vsega skupaj šestih postankov popotne družčine pri tem gostitelju; in šlo je za tistega gostitelja, na katerega željo je sploh prišlo do tretjega potovanja. V Savniji je Valentin Fabri štel med stalne popotne spremljevalce in je po potrebi skrbel tudi za varnost popotne družčine. Ta izjemni obed torej očitno sodi v repertoar posebne pozornosti in odgovornosti dobrega gostitelja za svojega gosta. Celotni kontekst tega obeda je za zgodovino mentalitet zgleden primer vzročne povezave med okvirnimi danostmi in izoblikovanjem materialne kulture.

Celo v mednarodnem obsegu gre za redkost, kadar je podrobno opisan celoten jedilnik nekega obeda, kot na primer tistega na gradu v Konjicah. ⁶⁴ V celotni Savniji, pravi Santonino, ni naletel na boljši in obilnejši obed kot je bil ta »sprevod« jedil (*pompa ferculorum*), in ta pohvala njegovo naštevaje naredi seveda še »zanimivejše«. Vendar se tudi tu naše zanimanje ne sme osredotočiti le na Savnijo, temveč naj nas interpretacija vodi do globljega razumevanja: v tem primeru gre takorekoč za poslovljni obed na sedežu arhidiakonata v Konjicah. Tokratni gostitelj je Friedrich Hollenegger, oskrbnik gradu, kjer je pogostitev potekala. ⁶⁵ Da je obed obsegal enajst jedi, nikakor ne kaže na požrešnost, saj so olikane navade pri mizi v plemiškem okolju dovoljevale pravzaprav le pokušino vsake jedi. Da je vsaka posamezna jed vendarle predstavljala tudi vsebinsko vrednostno merilo, kažejo naslednji primeri: rezanci so vrsta priprave testa, ki se je v južnonemškem prostoru oprijela šele v 16. stoletju in je Santoninu na Koroškem padla v oči kot »nova« jed; omemba iz Konjic je torej zgođen in zato ustrezno pomemben dokaz za širitev tega načina priprave iz Italije proti severu. Ohrovt s slanino je jed, ki tudi na Koroškem spada med slavnostne jedi deželnega višjega sloja. Meso v krvni juhi je bilo Santoninu poznano že s Koroškega in ga je spominjalo na tamkajšnje »meso v temini« (*carnes in tenebris*). Nobene ustrezne vzporednice iz avstrijskega prostora avtorju niso bile znane za obe jedi iz kozliča, kot tudi za neko »novo« jed (*novum ferculum*): tortice iz pretlačenega rakovega mesa. ⁶⁶ Tako kot pecivo s slanino so tudi te tortice sodile med vrhunske recepte mednarodne kuharske umetnosti poznega srednjega veka. Isto velja tudi za vizualno privlačno oblikovanje jedi – v našem primeru naletimo na v ponvi ustvarjene in zato skorajda »domače« gobe (*fungi domestici*). Za naša območja je značilna vzporednost mednarodnih »vrhunskih fosilov« in lokalnih živil, ki se tu pojavljajo predvsem v obliki sladke smetane ali zaključne ječmenove juhe.

⁶³ Ibid. 225, Simoniti 65.

⁶⁴ 1. rezanci (*vermiculi*) s smetano (*lactis pinguedo*), posuti s sladkorjem (*saccarum*)
 2. nadevan kopun (*saginus capo*) in več kokoši v lastni omaki (*pulli in suo iure elixi*)
 3. postrvi (*trute*)
 4. nasekljan ohrovt (*caulis comminuta*) s kosom slanine (*laridum sive succidia*)
 5. pečen kozlič (*edus assus*) s tremi in več piščanci (*pulli*)
 6. krajevna specialiteta, takoiimenovani »krofi« (*carpiones*) v juhi
 7. kozlič (*edina caro*) v žafranovi omaki (*croceum ius*)
 8. tortice (*bucelle*) iz pretlačenega rakovega mesa (*ex cambaris contusis*), pečene na maslu (*butiro in fruxorio decoquere*) in potem okrašene s čebulo (*cepe*), defrutom (*defrutum*) in začimbami (*aromata*)
 9. mesna jed (*cibarium carniū*), kuhana v krvi (*in sanguine decoquere*)
 10. pecivo s slanino in žajbljem (*fritule salviate*) in »domače« gobe (*fungi domestici*)
 11. ječmen (*ordeum expilatum*), namočen v gosti juhi (*pingue ius*)
 (Vale, *Itinerario*, str. 253, Simoniti 83, 84).

⁶⁵ Naslednje podrobnosti pogobljen pri Hundsichler, *Reise, Gastlichkeit und Nahrung*, str. 303–309, 160 sl., 134–138, 146 sl., 232 sl., 184–189.

⁶⁶ Prim. ob tem VII. poglavje.

VII.

Santonino doživlja in opisuje s svojega stališča do takrat očitno nepoznano kulturno področje: poroča o tujem, o subjektivno novem.

Nezavedno merilo pri vrednotenju tujega in novega je vedno lastno in poznano.⁶⁷ To pa je zakoreninjeno predvsem v mentalnem področju in je lahko povezano s predsodki in kolektivnimi predstavami o tujem in novem. Pri ego- ali etnocentrični primerjavi tujega z domačim na subjektivni vrednostni lestvici po navadi tisto, česar smo navajeni, kar nam je znano ter domače – in tukaj gre poleg tega še za »italijansko« – zavzema višjo raven. Dokaj jasno se pokaže Santoninova intelektualna zahtevnost oziroma njegova breziluzorna predstava o kulturni ravni v tujini, ko cerkveno provinco Savnijo po humanistični navadi že šteje med *partes ultramontanas*.⁶⁸ Ob odhodu iz Italije Santonino torej občuti nekakšno kulturno mejo. V skladu s tem med 'nemškim' in 'slovenskim' večinoma razlikuje le glede jezika in zemljepisa, skoraj nikoli pa v kulturnem oziru. Tudi tistih nekaj frazeoloških izhodišč za to razločevanje ni vedno mogoče jasno opredeliti.⁶⁹ Santonino sam ni razumel nobenega od teh dveh jezikov.⁷⁰ Imena v Sloveniji prepotovanih krajev imenuje deloma po nemško, deloma v cerkvenem jeziku, latinščini in presenetljivo redko v slovenski obliki.⁷¹ Glede na kasnejše opise naj bi na Zgornjem Kranjskem in v Savniji skoraj popolnoma prevladoval slovenski jezik (*sclavum ubique idioma*), čeprav se v teh krajih razume tudi nemščina (*germana lingua*).⁷² Pri nižjem plemstvu z nemškimi rodbinskimi imeni *suum idioma* verjetno pomeni nemški (materin) jezik, in v skladu s tem Santonino pri Amaliji von Hollenegg posebej poudari, da je poleg nemščine govorila tudi slovenščino (*slabonicum ydioma*).⁷³

Primerjav z Italijo⁷⁴ se Santonino poslužuje predvsem zaradi boljšega razumevanja domačih bralcev – tako na primer omenja podobnost Save pri Kranju s Sočo. Le povsem redke primerjave se nanašajo na lokalne kulturne dosežke, vendar s tem pride do izraza njihov mednarodni »format«: kruh na Dravskem polju, ki »nikjer« drugje ni bolj bel in rahel (*panes leves spongiosi et albissimi, quibus meliores numquam alibi vidi*); hrana v Konjicah oz. cerkveni zaklad v Kranju bi v obeh primerih po kakovosti zadoščala za kardinala; v cerkveni provinci Savniji na splošno pa že omenjena kakovost in obilica hrane.⁷⁵

Santonino je torej objektivni in dovolj dovzeten za stvarnost v tujini, da ni zapadel takoiimenovanemu »barbarskemu verdiktu«, ki italijanskemu kulturnemu področju nekritično

⁶⁷ Otfried Schäffler (izd.), *Das Fremde. Erfahrungsmöglichkeiten zwischen Faszination und Bedrohung*, Opladen, 1991; Gerhard Jaritz, *Das 'Neue' im 'Alltag' des Spätmittelalters: Annahme – Zurückweisung – Förderung*, v: *Alltag und Fortschritt im Mittelalter* (izdaja Institut für mittelalterliche Realienkunde Österreichs 8 = poročilo z zasedanja Avstrijske akademije znanosti, fil.-zg. oddelek 470), Dunaj, 1986, str. 83–93; Helmut Hundsichler, »Eigenwelten« und das »Fremde«, v: *Bericht über den 26. Österreichischen Historikertag in Graz* (izdaja Verband Österreichischer Geschichtsvereine 34), Wien, 1995 (v tisku).

⁶⁸ Vale, *Itinerario*, str. 223, Simoniti 65.

⁶⁹ Naglavni okras Amalije von Hollenegg iz vrtnic in zlatih »muh« *iuxta patrum morem* (prim. op. 27), bi verjetno lahko bil tudi venec (nejasno se zdi, zakaj Egger, *Reisetagebücher*, str. 152, v njem vidi »po izročilu očetov z vrtnicami in zlatimi muhami čudovito izvezeno havbo«); staro stanje župnišča v Kranju se spričo »lokalnih pogojev in deželnih navad« (*pro loci condicione et more patrie*, prim. v tem poglavju spodaj) uvršča verjetno nad lokalno, vsekakor pa pod italijansko raven; podobno velja za neko – »glede na neudobnost in tesnobo tistega prostora« (*pro loci asperitate et angustia*) – izdatno večerjo v Trziču (Vale, *Itinerario*, str. 188, Simoniti 43); in izraz *ovans et clamans more Germanico* je Leopold Schmidt tolmačil kot opis poslovnega vzklika (Schmidt, *Rezension*, str. 217 k Vale, *Itinerario*, str. 240, Simoniti 77).

⁷⁰ Egger, *Reisetagebücher*, str. 8.

⁷¹ Latinščina se uporablja predvsem pri krajevnih imenih po patrociniju krajevnih cerkve, nadalje seveda v primeru antičnih imenskih oblik Celja in Ptuja, kot tudi pri posebno lahki latinizaciji imen kot napr. *Novum Forum* za Trzič. Na splošno prim. navedbe izvirne pisave pri Hundsichler, *Realien zum Thema »Reisen«*, str. 66–73 (»Popotni dnevnik« iz leta 1486 in 1487).

⁷² Vale, *Itinerario*, str. 191 (Simoniti 46) in 266, prim. op. 54.

⁷³ *Ibid.* str. 212, 237 in 238 (Simoniti 75).

⁷⁴ Ob tem prim. Hundsichler, *Reise, Gastlichkeit und Nahrung*, str. 267–287.

⁷⁵ Prim. VI., VIII. in II. poglavje.

pripisuje najvišje mesto:⁷⁶ Santonino okusnim krofom (*carpones boni saporis*) s Konjiškega gradu sicer ne priznava enake okusnosti kot italijanskim *carpiones*, vendar pa se mu zdijo ščuke, ulovljene blizu Ptujске gore okusnejše kot italijanske (*lusi quam in Italia meliores*).⁷⁷ Pravtako sicer dvakrat (v Beljaku) dejansko uporabi izraz *barbari* – vendar s pozitivno konotacijo, da bi s to »ideologizirano« besedo svoje furlanske vrstnike posebej slikovito opozoril na zgleden sprejem v tujini. Prav to umetniško metodo »vrednostnega obrata« v Sloveniji uporabi še štirikrat.⁷⁸

Jedi, ki jih Santonino označi kot »nove«, porajajo večplastna vprašanja:⁷⁹ ob tem ostaja nerešeno, ali so bile jedi nove le znotraj njegovega subjektivnega poznavanja ali naj bi to bilo mišljeno s stališča lokalnega gostitelja, oziroma ali lahko gre za prvo omembo v »Popotnih dnevnikih«, nadalje ali gre za na novo prevzeto kulturno dobrino v prepotovanem območju, ali pa na splošno za inovacijo v smislu do tedaj neobstajajočih receptnih različic. Najverjetnejša se zdi tretja možnost. Nadalje obstaja »bistvena razlika, ali se pisna omemba neke nove jedi omejuje le na skromni besedi *novum ferculum* ali se omenja ustrezni kuharski recept,⁸⁰ oziroma celo podaja takratno vrednotenje te novosti«. Dvakrat je bila popotna družčina v veliki meri naklonjena novostim na področju prehrane: na Ptujski gori so jagode v vinu – *ut noci fructus* – naletele na splošno odobravanje (*fragra omnibus grata*), in na gradu v Konjicah so do zadnjega pojedli neko jed, prav zato, ker je bila nova (*quia novum erat*) in ker je vse novo prijetno (*omnia nova placet*).⁸¹

Takšna odprtost in pozitivno vrednotenje novega nikakor ne ustreza več »srednjeveškemu« načinu mišljenja, vendar se pri humanističnem avtorju iz domovine renesanse s stališča zgodovine mentalitet zdi pomembna poteza, ki zelo jasno kaže, da je Santonina njegovo potovanje »v neznano« očitno tudi veselilo.

Lokalno opredeljiva novost zadeva hišo kranjskega župnika Matthiasa Operte.⁸² To *pro loci condicione et more patrie* »udobno« župnišče (*domus commode structa*) je župnik – ki je izhajal iz Čedad – v različnih ozirih dal predelati »na italijanski način« (*in multis italico ritu reformare*). Če v tem po eni strani lahko slutimo dokaz za zgodnje porajanje renesanse v južnoalpskem prostoru, pa odlomek zelo lepo pokaže dvoj: tukaj opisani prvi inovatorski podvig kaže pravzaprav le prenašanje kulture, ker gre za italijanskega pobudnika, »renesančni« gradbeni slog pa se je izven Italije razširjal na povsem drugačen način. Vendarle Santonino kaže še en pomemben podatek: pri župnišču v bližnji Škofji Loki, ki ga je tamkajšnji župnik Pankracij Egger leta 1486 na lastne stroške dal dvigniti do ustrezne višine (*que noviter propria impensa erigitur satis alte*), kot tudi pri opisu župnišča v Vitanjah, ki je bilo po naročilu župnika Martina Molitorja *noviter structa*, kljub vsej aktualnosti gradbene dejavnosti manjka kakršen koli uporaben podatek o gradbenem slogu, in tudi v primeru samostana Studenice, kjer je bilo zunanje staro obzidje pred propadom, je kot mesto obeda »brez komentarja« omenjen nek arkadni hodnik v prvem nadstropju klavzure (*porticus superior*). Verjetno je bilo v takšnih primerih pomembnejše merilo to, da te gradnje za Oglejski patriarhat niso predstavljale stroškov: zavarovanje pokopališča župnijske cerkve v Šentjurju pri Celju z jarkom, varovalnim obzidjem, zobčastimi nadzidki in stolpci

⁷⁶ Voigt, *Italianische Berichte*, str. 13 sl.

⁷⁷ Vale, *Itinerario*, str. 253 (prim. jedi, navedene v op. 64) oz. ibd. str. 236 (Simoniti 73).

⁷⁸ Neverjetna disciplina birmancev v Čadramu kljub močnemu pristisku množice (Vale, *Itinerario*, str. 227; Simoniti 67); izredna pobožnost nekega plemiškega zakonskega para in njunih podanikov pri neki posvetitvi (Hartmann von Hollenegg in žena Amalia, ibd. str. 237, Simoniti 74); nek koroški kravji pastir (*bubulcus charinthiensis*), ki so ga srečali pri gradu Majšperk, je kljub nepismenosti izredno dobro poznal premične in stalne praznične termine v cerkvenem koledarju (ibd. 239, Simoniti 76); župnik iz Šentjurja pri Celju, Jakob von Rudolfswerth, natančno pozna sveta mesta Jeruzalema in pobožno časti relikvije, ki jih je prinesel z romanja (ibd., str. 259; Simoniti 87, 88).

⁷⁹ Glede sledečega prim. Hundsbichler, »Innovation« und »Kontinuität« als Determination von Alltag und Fortschritt, v: *Alltag und Fortschritt im Mittelalter* (Izdaja Institut für mittelalterliche Realienkunde Österreichs 8 = poročilo zasedanja fil.-zg. oddelka Avstrijske akademije znanosti 470), Dunaj, 1986, str. 65–81, tukaj 77.

⁸⁰ *Bucelle ex contusis cambaris confecte, deinde butiro in frixorio decocte, ac demum cepe, defruto aromatibus-que admixte* (Vale, *Itinerario*, str. 253, Simoniti 84, prim. op. 64).

⁸¹ Ibid. str. 236 in 253; prim. Hundsbichler, *Reise, Gastlichkeit und Nahrung*, str. 277.

⁸² Vale, *Itinerario*, str. 183 sl., Simoniti 41; glede osebnosti in porekla Matthiasa Operte prim. ibd. str. 59, op. 4.

(*murus lapideus circum circa, cum pinnis seu propugnaculis desuper dispositis*) je bilo skupno delo krajanov (*villici*) in župnika. Tudi v primeru Škofje Loke so izrecno omenjena župnikova lastna sredstva, pravtako so tudi utrjevanje cerkve in vasi z dvajsetimi hišami na Ptujski gori izvedli vaščani sami.⁸³

VIII.

Santoninove opombe glede župnišča v Kranju s pomočjo dodatnih sociološko – ekonomskih podatkov postanejo bistveno oprijemljivejše. Po eni strani gotovo lahko govorimo o stremenu po reprezentančnosti: gre za župnika, ki ga imenuje deželni glavar, in Operta sam je bil *decretorum doctor* in je leta 1480 nastopil službo arhidiakona v Kranju.⁸⁴ Po drugi strani pa gre za ustrezno bogato župnijo. Iz več kot 30 podružnic je letno prejela nad 300 goldinarjev, in izredno lepo grajena župna cerkev, posvečena svetemu Kancijanu (*parrochialis ecclesia perpulchre edificata*) ni razpolagala le z več kot enajstimi duhovniki in cerkvenim zborom, temveč je imela tudi zidane oboke (*alta testudo*), nove orgle (*nova organa*), kot tudi cerkveni zaklad, sestavljen iz bogoslužnih pripomočkov, knjig in paramentov, *ex quibus omnibus quevis cathedralis ecclesia ad sufficientiam esset decorata*.

Ob tem lahko opazimo, da Santonino določena področja materialne kulture z besedami kot *pulcher*, *decorare* ali (na drugih mestih) tudi *ornare* označi kot nosilce »lepote«. »Lepa« so lahko – le po številnih navedbah iz Slovenije sodeč – tako naselja ali gradovi kot tudi gradbeni kompleksi, posamezne zgradbe ali deli zgradb, tudi umetniški predmeti tako kot na primer prej omenjeni cerkveni zaklad, celo slovesen obed. Pojmi kot *pulchritudo* in (*admodum* ali *satis*) *pulcher* igrajo pomembno vlogo tudi pri opisovanju pokrajin in oseb. Stopnjevanje predstavljajo oblike kot *perpulcher* ali *pulcherrimus*, in kot kažejo besedila iz Kranja, v primeru zgradb ostaja tesna povezava z ostalimi kakovostnimi pridevki kot (*per-*) *commodus*, *mirabilis* ali *mirus*.

Ključnega pomena je opažanje, da pri opisu arhidiakonskega sedeža v Konjicah naletimo na podobne jezikovne in ekonomske poteze: tamkajšnja župnija je imela 25 podružnic in letne prihodke okoli 200 goldinarjev. »Lepo« župnišče (*domus pulchra*) je s postavitvijo dveh stolpičev, okopa in zidu po eni strani dajalo vtis gradu (*species castri*) in postalo varnejše (*domus securior*), po drugi strani pa je bilo zdaj še lepše (*domus pulchrior*). Na nekem drugem mestu je to župnišče označeno tudi kot *commoda domus*.⁸⁵ Glede lepote in kakovosti torej župnišče v Konjicah ustreza enakim merilom kot tisto v Kranju, kar pa seveda ne kaže na identičen izgled, temveč gotovo na podoben način življenja in socialno razumevanje samega sebe. Tako okolica hiše v Konjicah – bogata ribogojnica (*piscina*), več vrtov (*conplures horti*) in čudovite vrste sadja (*pomaria pulcherrima*) – še posebej pa letna statistika »porabe« za oskrbo 43 oz. 70 oseb,⁸⁶ kot jo navaja Santonino, verjetno pove tudi kaj o razmerah v Kranju. To hipotezo lahko podpremo s podatki o tretjem arhidiakonskem sedežu, ki ga je obiskal Santonino, namreč o sedežu koroškega arhidiakonata v Beljaku.⁸⁷ Na ta način razpolagamo s precejšnjim številom opornih točk za ugotavljanje življenjskega sloga na sedežih cerkvene oblasti v času pozne gotike.

Le v posameznih primerih nam ohranjene zgradbe omogočajo takorekoč podoživeti in ovrednotiti Santoninove zapisane vtise o arhitekturni »lepoti« – v tej zvezi bomo omenili posebno pomemben primer cerkve na Ptujski gori. »Lepotni« atributi se v določenem smislu izkažejo kot jezikovne okrajšave, ki zgodovinskemu preučevanju gradenj omogočajo sklepanje na visoko ali

⁸³ Ibid. str. 180, 254, 229 sl., 260 oz. 233 sl. (vrstni red kot naveden).

⁸⁴ Prim. op. 82.

⁸⁵ Vale, *Itinerario*, str. 226 in 228, Simoniti 66, 67.

⁸⁶ Ibid. str. 226 in 266, prim. o tem obširneje Hundsichler, »quibus omnibus victum prebet«.

⁸⁷ Nad 250 goldinarjev letnih prihodkov, župnijska cerkev s čudovito izdelanim zvonikom (*turris optimo et pulchro artificio consumata*) iz obdelanega kamna, obokana cerkvena ladja, osupljiv cerkveni zaklad, umetniške slike, 14 oltarjev, osem rednih (v župnišču bivajočih) in šest izrednih kaplanov, cerkveni zbor, po en *scolasticus*, *cantor* in pomožni kantor, od katerih sta zadnja dva vsak dan dobila po tri jedi za kosilo ter po dve za večerjo (Vale, *Itinerario*, str. 193–197, Simoniti 47–50).

celo najvišjo kakovost gradnje v pozni gotiki. V primeru cerkva ali kapelic skoraj zagotovo vključujejo tudi oboke, in kadar se označbe nanašajo na posamezne hiše ali celotna naselja, gre za indikatorje kamnite gradnje (verjetno tudi za prevladujoče prekrivanje streh z opekami). Vendar prav pri Santoninu posamezne pripombe dokazujejo, da bi »sicer le pri zidanih zgradbah lahko govorili o stavbni lepoti, vendar da se je treba izogibati temu, da bi vsako zidano stavbo pojmovali kot lepo«:⁸⁸ mesto Kranj *habet, ut aiunt, Domos 400 ex muro constructas, satis pulchras: non tamen omnes*, in v Celju Santonino za tamkajšnje domus *CXXX vel circa lapideis parietibus structe* navaja omejitve: *quarum alique pulchre sunt satis*. V Škofji Loki posebej omeni gradnje s kamnito gradnjo in strešno kritino s škodlami: *sunt in ipso oppido domus ducente. L muro extructe sed tebulis operte*, v Trzinu pa sploh izbere obratno merilo vrednotenja in ne omenja nobenih zidanih ali celo »lepih« hiš, temveč le lesene gradnje (*domus complures ex assidibus structe*).⁸⁹

V Framu je ob poplavi v letu 1486 odplavilo veliko hiš,⁹⁰ kar je bil neposreden vzrok za lesene gradnje, vendar te hiše ustrezajo običajni podobi gradnje na vasi. Pri vaških župniških naj bi bila skromnost sloga ali obsega – na podlagi dveh opornih točk, ki ju navaja Santonino – v Sloveniji zgolj izjema: v Sv. Križu se zdi obed v primerjavi s podobo župnikove hišice (*domuncula*), ki jo Santonino simbolično imenuje tudi *tugurium* (koča), nesorazmerno privlačnejši. In pri Sv. Hemi, podružnici Sv. Križa, deževno vreme prisili gostitelja, da mora obed namesto pod košato bukvijo potekati pravtako *in domucula ... capellani dicte ecclesie*. Po drugi strani pa primer iz Hoč, kjer je prejšnji župnik šele pravkar uredil župnišče, kaže, da zgolj dejstvo, da so jedli na prostem, nikakor še ne pomeni pomanjkljivega domovanja ali jedače.⁹¹

Nekaj zaključnih razmišljanj si gotovo zasluži vprašanje, zakaj naj bi prav omenjenim skromnim in deloma celo posrednim »lepotnim« atributom posvečali toliko pozornosti. Razlog je ta, da pisni viri iz poznogotskega časa glede »lepote« vedno nudijo le takšne skromne oporne točke. In za to spet obstaja razlog v smislu zgodovine mentalitet, ki ga lahko ponazorimo s pomočjo krščanske ureditve sveta: lepota v srednjem veku ni bila estetska kategorija v smislu sodobnega pojmovanja umetnosti, temveč pojem božjega. Zato je nekaj lepo le, kadar služi božjemu spoznanju (*usus*). Prav zato ne sme postati razkazovalni predmet ali služiti vizualnemu užitku, saj bi bila tako podvržena subjektivnim interesom (*studiositas*) – in privlačno ospredje čutne zadovoljitve bi iznakazilo pogled na pomembnejše ozadje. Neka zgradba, mesto, umetnina, obdelano polje, gozd itd. torej za srednji vek ni »lepota« v našem pomenu besede.⁹² Vsak prebivalec takratne dobe je poznal transcendentalni pomen, ki sta ga asociirala ključna pojma »lepo« in »lepota«, in prav pisec neke *historie* se je verjetno moral še prav posebej držati te miselne sheme.

* * *

Mnogi izmed obravnavanih argumentov in primerov so pokazali, da tudi za vrednotenje virov s stališča kulturne zgodovine ali pa zgodovine mentalitet velja zakonitost o vzroku in posledicah. Sami viri prikazujejo ali predstavljajo po navadi le en del vzrokov in /ali le del posledic, torej ne celotnega izvirnega konteksta, tudi ne nekdanje stvarnosti v celoti. Da bi spoznali manjkajoči del (in to pomeni tudi; da bi posamezen vir lahko razumeli), potrebujemo ustrezna pomožna sredstva – na primer interpretacijo, komentar, primerjavo. Zato je premalo, če

⁸⁸ Prim. Hundsichler, *Stadtbeginn*, str. 120 sl.

⁸⁹ Vale, *Itinerario*, str. 183, 261, 180 in 188.

⁹⁰ Ibid. str. 250, Simoniti 82.

⁹¹ Ibid. str. 243 kot tudi odlomek *Hospitati fuimus ... in domo dotis domini plebani, a ... quondam D. Ioanne Preprost structa: ubi intre viridarium sub pomiferis arboribus bonam et lautam habuimus cenam* (ibid. str. 249, Simoniti 81).

⁹² Več glede »lepe« pokrajine v srednjem veku pri Hundsichler, *Symbolwert »Landschaft«*. Wahrnehmungen und Eroberung von Landschaft im Mittelalter, v: Wolfgang Kos (izd.), *Die Eroberung der Landschaft*, Semmering-Rax-Schneeberg (Katalog spodnjeavstrijskega narodnega muzeja, Neue Folge 295), Dunaj, 1992, str. 381–390, tu pos. 385.

nek vir le »beremo« in ga označimo kot »zanimivega«. Po drugi strani pa ne zadošča niti poizkus vrednotenja, kot je pričujoči, saj so ostali povsem neupoštevani: interesi in izsledki sorodnih panog (posebej umetnostne zgodovine, arheologije, zgodovinskih stavbarskih raziskav, vede o gradovih), možne primerjave in dopolnitve iz drugih virov (posebej lokalno pomembnega arhivskega gradiva), podatki o cerkveni, gospodarski in osebni zgodovini, o kulturnih in cerkvenih izgubah zaradi turških vpadov, o delitvi pripovedi na dneve, štetje ur in opisi posvetitvenih slovesnosti.

Vendar so v smislu uvodnega citata Rudolfa Eggerja s tem omogočene še nove raziskave.

Prevedla Amalija Mrgole

Zusammenfassung

PAOLO SANTONINO IN SLOWENIEN (1486 UND 1487) REALITÄT UND MENTALITÄT IN EINEM REISEBERICHT AUS DER SPÄTGOOTIK

Helmut Hundsichler

In der deutschen Übersetzung meinte Rudolf Egger im Jahre 1948, die »Reisetagebücher« des Paolo Santonino »werden in Fülle wissenschaftliche Einzelarbeit anregen«. Dieser Prognose kann man mittlerweile aus mehreren Überlegungen Recht geben: Erstens haben sich etliche Themenbereiche der »Reisetagebücher« als inhaltsreich genug für eigenständige Publikationen erwiesen. Dazu kommen zweitens zahlreiche in den »Reisetagebüchern« verstreute Einzelmitteilungen, welche für die Bearbeitung bestimmter Fragestellungen kleinere, aber unersetzliche Bausteine darstellen. Und drittens sind Santoninos »Reisetagebücher« – als Ganzes betrachtet – in der Kulturgeschichte des europäischen Spätmittelalters derart singulär, daß die Forschung etwa für eine »Dienstreise« jener Zeit oder für einen »Augenzeugenbericht« aus unseren Regionen auf kein besseres Exemplum zurückgreifen kann. Aber zusätzlich werden mittlerweile auch bestimmte Desiderate immer vordringlicher: So etwa besteht zweifellos ein großer Nachholbedarf an Bearbeitungen von Santoninos Nachrichten aus dem bzw. über den slowenischen Raum. Und ebenso wichtig erscheint es, einmal von jenen neueren Erkenntnissen auszugehen, wonach Reiseberichte auch sehr stark die Mentalität ihres Autors und ihrer Entstehungszeit spiegeln können. Bei letzteren beiden Anliegen möchte der vorliegende Beitrag ansetzen. Dies bedeutet ein Abgehen von den herkömmlichen, meist unmittelbar auf die materielle Kultur oder auf die Landesgeschichte gerichteten Zielsetzungen. Anstatt zu zeigen, »wie es gewesen ist«, soll hier versucht werden zu zeigen, wie der Sachinhalt von Santoninos »Reisetagebüchern« zu erklären und zu bewerten ist. Grundlage hierfür kann keine der vorliegenden Übersetzungen sein, sondern nur die Edition des mittellateinischen Originaltextes.

Da eine Quelle wie Santoninos »Reisetagebücher« von den Entstehungsbedingungen, vom Inhalt und von den Aussagemöglichkeiten her hochgradig komplex ist, sollte auch die quellenkritische Auseinandersetzung möglichst umfassend und interdisziplinär erfolgen. Meine persönlichen Möglichkeiten erstrecken sich auf Mentalitätsgeschichte, historische Anthropologie sowie Alltag und materielle Kultur mit den Spezialgebieten Nahrung und Reise. Mögliche sonstige Ansatzpunkte muß ich anderen Bearbeitungen überlassen.

Mit Recht geht das Interesse an Santoninos »Reisetagebüchern« weit über ihren engeren geographischen Bezugsrahmen hinaus, und mit Recht hat Paolo Santonino in den damals bereisten Regionen auch heute noch einen erstaunlichen Grad an Bekanntheit. Ja höchstwahrscheinlich ist die Behauptung nicht einmal übertrieben, daß die »Reisetagebücher« heute sogar wesentlich bekannter sind als zu ihrer Entstehungszeit: Denn ursprünglich sind sie »eine Liebhaberarbeit, die ausschließlich der persönlichen Erinnerung und der Unterrichtung von Freunden diente«, wohl eine literarische Übung, die nur für einen humanistisch interessierten Leserkreis in Santoninos Wohnort Udine bestimmt war. Jedenfalls hat Santonino seine »Reisetagebücher« für zeitgenössische Leser geschrieben, nicht für uns. Wir stellen Fragen, deren Beantwortung sein Werk nie beabsichtigt hat. Unsere Interessenslage unterscheidet sich beträchtlich von jener des Autors sowie von jener seines damaligen Leserpublikums, und da wir keine unmittelbaren Adressaten der »Reisetagebücher«, keine Zeitgenossen und keine »participants of history« sind, haben wir auch nicht deren Hintergrundwissen. Wir sind bloß glückliche »Nachnutzer«. Weil wir es aber mit einer ganz singulären Überlieferung zu tun haben, wird die Rechenschaft über deren Relevanz und Repräsentativität zu einer

Gewissensfrage. Und gerade weil inzwischen ein halbes Jahrtausend vergangen ist, gerade weil Santonino aus einer völlig anderen Zeit berichtet, gerade weil er nicht unsere Intentionen vertreten haben kann, sind wir zu besonderen Anstrengungen verpflichtet, seinen Text auch mit entsprechend »anderen« Augen zu lesen. Aber weil wir nicht frei von subjektiven Interessen in die Geschichte blicken, bedarf es neben der Quellenkritik auch der permanenten Selbstkritik, um unsere Subjektivität zu minimieren. Erst dann können wir genau genommen eine Überlieferung als Quelle bezeichnen. Zu leicht kann der Fall eintreten, daß wir »interessant«, »singulär«, »lebensnah«, »fesselnd« oder »amüsant« erscheinende Nachrichten nach modernen Kategorien und individuellen Vorstellungen messen und/oder als allgemeingültige Schilderungen auffassen und/oder gar nur als vermeintliche Kuriosa konsumieren.

Bezüglich des Quellenwertes ist zwischen Quantität und Qualität zu unterscheiden. Santoninos Materialfülle hat nicht jene homogene Dichte, die für ein repräsentatives Bild Voraussetzung wäre: Beispielsweise sagt Santonino nur sehr wenig über Kleidung, und nur weil dieses Wenige aus Slowenien stammt, kann man es hier nicht übergehen. Andererseits beschreibt Santonino auf den beiden ersten Reisen (1485 und 1486) an 82 Reisetagen zusammen 13 Speisenfolgen in extenso, während auf den 32 Reisetagen der dritten (= rein »slowenischen«) Reise nur noch eine einzige Speisenfolge in vergleichbarer Weise beschrieben ist. Nur als undifferenzierte Summe »unter dem Strich« ist es daher gerechtfertigt, die »Reisetagebücher« in der Wissenschaft und in der Öffentlichkeit mit einzigartiger und reichhaltiger Materialfülle zu assoziieren. Aber niemand sollte erwarten, daß allein auf dieser Basis etwa eine kompetente Geschichte der materiellen Kultur oder gar ein Abriss des Alltagslebens geschrieben werden könnte: Zwar können und müssen und werden Fachleute unterschiedlichster Richtungen immer wieder auf diese Quelle zurückgreifen (und entsprechend oft wird sie zitiert), aber sogar die ergiebigsten Sachgebiete liefern für ihren Sektor letztlich nur Bausteine, und manche einschlägigen Details oder wissenschaftlichen Desiderata kommen darin überhaupt nicht zur Sprache. »Santonino« ist also viel, er allein aber lange nicht alles. Umso weniger dürfen uns die verständlichen Sympathien für »unseren« Santonino dazu verleiten, seine »Reisetagebücher« unbewußt durch eine lokalpatriotische, ethnozentrische oder auch disziplinspezifische Brille zu betrachten und zu bewerten.

Wie jeder Autor konnte ferner auch Santonino letztlich nur eine subjektive, teilweise sicherlich sogar unbewußte Auswahl von Mitteilungen niederschreiben, und wie jeder Autor eines historischen Reiseberichts liefert Santonino nicht »Beschreibung« und »Information« im heutigen, dokumentarischen Sinne, sondern Sachinhalt und Realität können erst nach geeigneter Interpretation zutage treten: Das ist die Art von »Realität«, die uns sein Bericht bieten kann – und wir haben guten Grund, dieses Wort unter Anführungszeichen zu setzen. Und wie schon angedeutet – ein solcher Bericht erschließt nicht einfach ein Stück materielle Kultur, sondern wenn man die Frage anders stellt, verrät die Art der Berichterstattung auch etwas über die Mentalität, den Charakter und die Persönlichkeit des Autors und seinen Umgang mit der Realität. Ein möglichst realistisches Urteil können wir also nicht mit neugieriger Begeisterung oder mit ungefilterter Gutgläubigkeit gewinnen, sondern nur mit einführender Anteilnahme aus kritischer Distanz. Einige Ansatzpunkte hierfür möchte der vorliegende Beitrag vor Augen führen.

GORIŠKI LETNIK – ZBORNIK GORIŠKEGA MUZEJA

Goriški muzej (Nova Gorica) je začel leta 1974 izdajati svojo redno letno publikacijo z naslovom »Goriški letnik«. Zbornik prinaša znanstvene in poljudno-znanstvene prispevke predvsem s področja arheologije, etnologije, zgodovine, zgodovine umetnosti, literarne zgodovine; prispevki so vezani prvenstveno na prostor severne Primorske ter sosednje Furlanije. Tako sodelujejo v zborniku tudi tuji pisci z obmejnih področij. »Goriški letnik« želi biti tudi revija, ki naj ustvari dialog na znanstveni ravni ob naši zahodni meji. K temu naj poleg objav znanstvenih člankov pripomorejo tudi ocene in poročila o različnih periodičnih publikacijah, ki izhajajo v deželi Furlaniji-Juljski krajini.

»Goriški letnik« lahko naročite pri Goriškem muzeju, Grajska 1, SI- 5001 Nova Gorica.